

УДК 172.1

І. ДЕРЖКО

**ДУХОВНЕ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЛЮДИНИ ЯК
ФАКТОР СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ В КУЛЬТУРІ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Філософські ідеї в культурі Київської Русі формувалися в тісному зв'язку з християнською релігією. Християнство суттєво вплинуло і на розуміння сутності людини, її роль і місце в житті суспільства. До прийняття християнства людина-русич жила в умовах природного договору, вона була в цілковитій залежності від сил природи, не маючи жодного опікуна, чи заступника. Така людина почувала себе слабкою, приниженою, цілком залежною від стихій космосу. З введенням християнства перед людиною відкрилася не лише перспектива вічного життя у потойбічному світі з Богом, а й відчуття обмеженості, вузькості власного життєвого кола. Уявлення про можливість іншого, більш вільного життя пов'язувалося з душею, яка мислилась як справжня сутність людини. Душа тісно пов'язана з тілом, отже, вдосконаленням душі можна вдосконалити не лише тіло людини, а й усе суспільство.

Поганські вірування, які передували християнському світоглядові в Київській Русі, виробили дещо інші уявлення. У них акцентувалося на тому, що «кріпость» і «красота» тілесна є свідченням духовної досконалості людини. Цей мотив генетично споріднений з найдавнішими фольклорними уявленнями, згідно з якими тілесна «кріпость» сприймалася як достатнє свідчення досконалості людини як такої.

У давньокиївській культурі при осмисленні сутності людини превалоє колективний, «соборний» первінь. Історики зауважили, що персонажі нашої історії безликі, позбавлені рис індивідуальності, персональності. Людина не прагнула виділятися особливо, адже природа феодального суспільства передбачала суворо регламентовану діяльність усіх його членів. Кожна людина повинна була суворо дотримуватися місця, відведеного їй у соціальній структурі й діяти відповідно до канонізованого сценарію. Вчинки її повинні були служити лише виразом певного змісту, який вони символізували. Яскраві індивіди, сильні характери, звичайно ж, були в нашій давній історії, і деякі літописці намагаються навіть наділяти індивідуальними рисами окремих князів, чи приписувати їм особливі здібності, виділяючи це епітетами, чи позитивними, чи негативними, як от: Ярослав Мудрий, Святополк Окаянний, Всеволод Велике Гніздо, тощо. До

глибинного осягнення інтимних сторін свого «Я», вияснення індивідуального первня в зображенні людини, до зверненості на саму себе закликало християнство. Абстрагуючись від суспільних негараздів і представляючи недосконалість світу як результат гріховності людини, її принципової зіпсованості, християнство, особливо церква, прагнуло примирити людину з соціальним злом, а її протест проти цього зла спрямувати в моральну сферу. Людина повинна була своє невдоволення життям спрямувати на визнання своєї гріховності, смирення й покірності Божій волі. Однак таке невдоволення призводило й до усвідомлення себе особистістю, сприяло пробудженню почуття власної гідності, людина відчувала свою власну відповідальність за вчинки, заподіяні з власної волі. Ці мотиви особливо помітні у «Посланні пресвітеру Хомі» Кліма Смолятича, «Повчанні дітям» Володимира Мономаха, «Молінні» Данила Заточеника, «Слові про Ігорів похід» та інших пам'ятках. Вони (мотиви) пов'язані з тогочасними традиціями, коли людина сам-на-сам опинялася з силами природи, вступила з ними у договірні стосунки за посередництвом жертвоприношення. Тоді вона почувалася сильною і здатною на самозахист. Прикладом може служити Володимир Мономах.

Дослідник культури Київської Русі В.Горський зазначає, що «творчість Володимира Мономаха - це, мабуть, свідчення одного з вищих осягнень сутності людської особистості в умовах давньоруської культури XI - початку XII ст. Йому притаманне глибоке усвідомлення значущості особистості взагалі. Це виявляється у визнанні самоцінності індивіда, його життя, над яким ніхто з людей не може мати влади. Один із найважливіших моральних постулатів, що випливає з цього, - принципова відмова від смертної кари - «ні права, ні крива не убивайте, ні повелівайте убити его», - пише він у «Повчанні». [1;172-173].

З визначенням самоцінності особи пов'язане й усвідомлення Мономахом значення власного життя. Роздуми, «помисли в душі своїй» не тільки не приводять його до смиренного усвідомлення власної гріховності й нікчемності перед лицем всемогутнього Бога, що випливає з логіки християнського віровчення, а, навпаки, Мономах згадує про свої добрі справи і вважає, що вони «годні» людям, а його життя може бути прикладом для інших. Щоправда, князь поспішає визнати, що саме Бог дав йому таку долю, довгі роки і сотворив його «не лінива, худаго, на всі діла человеческая потреба» [1;173].

Красномовним є і той критерій, яким керується князь у своїх вчинках. Він відмовляється порушити клятву і виступати разом зі своїми братами проти Ростиславичів не зі страху перед карою Божою, а із загальнодержавних інтересів, во ім'я єдності «землі Руської». Цей же мотив

застерігає його від помсти за вбивство сина Ізяслава, горе осиротілого батька відступає перед турботою про добро Руської землі. «Свідомість індивідуально особистої відповідальності тут орієнтується не лише на ставлення до Бога. Пріоритет належить високому почуттю патріотизму»[1;174].

У соціально-структурованому суспільстві епохи Київської Русі на основі індивідуально-особистісних характеристик вимальовується ідеальний образ представника тієї чи іншої верстви. В. Горський вважає, і з ним можна погодитись, що «найбільш повно давньоруська писемність розробляє характеристику трьох ідеалів: княжого, що втілює уявлення про світський моральний ідеал; духовного, який виходить із церковного ідеалу, і позастановий образ «святого», що залежить від загальнохристиянського ідеалу»[1;176].

Ідеальний образ князя охоплює не тільки риси доброго християнина, а й воїна, мудрого правителя, який не гребує завоюваннями й пограбуваннями чужих земель, звичайно, на користь своїх підлеглих. Серед християнських чеснот переважає смирення й милосердя, вдячність Богові за «богодатність» княжої влади. Проте поряд з цими чеснотами виступає мотив «богоугодного» князя, що означало претензії певних кіл духовенства на керівну роль у суспільстві.

Духовенство, особливо ченці, пропагують у суспільстві епохи Київської Русі духовний ідеал, який живе особливим життям, тобто позбавлений «ярма» пристрастей, «плотських» бажань, сприяє уподібненню людини до Бога, що є її вищою метою. Такими постають ченці Києво-Печерського монастиря у зображенні Нестора-Літописця у «Повісті временних літ». Якщо хтось постригався у ченці, то він духовно вивищувався над усіма світськими, вважався духовно досконалішим і ближчим до Божої милості, тобто більш гідним її отримати. У світлі християнського світогляду вершиною морального ідеалу була спеціальна група святих, образи яких представлені у численних «Патериках» та «Житіях». У суспільному житті того часу святому відводилася роль посередника, який забезпечує зв'язок між світом людей і потойбічним, трансцендентним світом. Подвиги і чудеса святого вважалися не так зразком, як орієнтиром, стремлінням до ідеалу, що перебуває поза межами реального світу людського буття.

Можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що такий ідеал, хоча й «служив для розрядки суперечностей у свідомості, проте не завжди побуджуючи до діяльності на подолання реальних причин, що породили таку суперечність» [1;185]. Важко утриматись, щоб не зачитувати слідом за В.Горським дослідника руської агіографії Б.І.Бермана: «Мрійливість душевного ладу квієтична для волі. Доки ми залишаємося на емоційно-

психологічному рівні, ми можемо стверджувати, що житійне причацання святості не побуджує до внутрішньої активності, а гасить її, тому що благоговіння дає можливість приглушити й розрядити буяння суперечностей у свідомості. У церковному благоговінні як такому таїться небезпека душевної застиглості»[1;185].

В.Горський підмітив цікаву особливість ідеалу святого в давньоруській культурі: тут переважають представники не духовних, церковних, а світських кіл суспільства, особливо князі. Ознаки святості в такому ідеалі віддаляють його від чернечого, чисто духовного розуміння ідеалу: замість аскези виступає милосердя й добросердечність, замість смирення скромність, замість мук і постів - терпіння. Завдяки такій переакцентуації ознак святий не є чимось недосяжним, це звичайна людина, хоча й вибрана, яка належить до божественного світу. Така людина позначена особливою вибраністю від народження, вона перебуває в земному житті для того, щоб страждати, відстоюючи високі моральні ідеали, і творити чудеса, які є свідченням святості. Наявність таких ідеалів святих у давньокиївській культурі служила завданням релігійно-морального виховання насамперед, але як носій певного спектру моральних християнських чеснот такий святий міг служити дієвим фактором морального вдосконалення людини й суспільства. В цьому переконує факт, що кожний святий має певну сферу впливу й турботи в земному житті, де протікало життя святого, але його вплив зберігався й по смерті. Думається, що саме така «заземленість» ідеалу святого, вишпеканого в давньокиївській культурі, сприяла утвердженню в суспільстві віри в духовне вдосконалення людини. У той час як духовний, церковно-чернечий ідеал заспокоював чи то «заколюсував» волю людини своєю аскетичною віддаленістю від земних турбот і пристрастей, ідеал святого як людини позастанової, залежної від загальнохристиянського образу моральної досконалості, міг стати і, очевидно, таки став у розумінні українських мислителів носієм ідеї суспільного прогресу.

Утвердження людської гідності оформлялося давньокиївськими мислителями як ідея «обожнення» людини, реалізація її призначення до святості. Здійснюється вона через сходження до Бога. Перспектива обожнення людини зображалася не як результат відмови від світу та людськості, а як результат жертвовності та самозабуття. Розуміння абсолюту - Бога - не як абстрактного Єдиного, а як людинолюбства, в категоріях любові до людини характерне саме для Ареопагітик. Очевидно, тут прислужилася й християнська традиція («Гімн любові» ап.Павла), де любов до людини виступала силою, що пов'язувала земне й небесне, марне й нетлінне, минуле й вічне, тобто була ланкою, що поєднувала людину з Абсолютом. Це вело до

визнання можливості деїфікації людини, а в тлумаченні есхатологічного завершення історії обожнення людини означало історичний оптимізм епохи, тобто суспільний прогрес шляхом людинолюбства і вдосконалення людини любов'ю до неї.

Відомо, що метою людського життя і антична, і християнська етика проголошувала досягнення щастя, блаженства. Це був своєрідний суспільний ідеал, до якого мала прямувати людина, з ним пов'язувався суспільний прогрес. Якщо античність, зокрема, етика Арістотеля-Демокріта-Епікура вчила, що цей ідеал досяжний у земному житті, то християнська середньовічна етика виходить з визначення можливості досягти блаженства лише в потойбічному світі. Тому середньовічна думка організовується навколо опозиції «людина-Бог». Головною метою особи стає любов до Бога і ближнього. На шляху до цієї мети людина вдосконалює себе і світ, сприяє відновленню світової гармонії, що була порушена з вини гордині, гріха першородичів. Найбільша перешкода на шляху до відновлення гармонії й духовного вдосконалення - це марнославство.

Климент Смолятич, автор середини XII ст., якого літопис називає ученим і філософом, у відповіді на звинувачення у марнославстві стверджує, що він прагне прилучитися до Божої мудрості, а відкидає шлях до щастя через нагромадження маєтків, почестей чи влади. Згідно з його розумінням, можна говорити про два шляхи осягнення Божої премудрості - «благодатний», що дозволяє безпосередньо прилучитися до Світу Божественного, і «приточний». Перший був доступний лише тим, хто безпосередньо спілкувався з Христом, був прямим свідком його діянь і сприйняв від нього його вчення. Про такий «благодатний» шлях прилучення до Бога говорив у своєму «Слові» Митрополит Іларіон, вважаючи, що з введенням християнства на Русі прийшла на її людей Божа благодать. Людина, що жила в рамках жорстких меж закону і зобов'язань, відчула себе сином Божим, захищеним і заопікуваним. Єдина її турбота - бути гідною цього почуття захищеності, заслужити своїми вчинками, усім життям цей стан синівства й благодаті.

Для всіх інших, на думку Климента, Божя премудрість доступна лише через її опис у Божественних книгах. І один, і другий шлях повинні полегшити людям вчені-філософи, які є провідниками, своєрідними медіумами премудрості Божої. Не дивно, що у давньокиївському церковному календарі серед святих є Кирило-Костянтин-філософ і його брат Мефодій - просвітник і книжник. «Премудрість, згідно з панівними уявленнями того часу і є найважливішою ланкою, що пов'язує людину з Богом» [2;33]. Климентій Смолятич, розтлумачуючи популярну в його часи -(XII ст.) притчу Соломона «Премудрість сотворила собі храм і утвердила сім стовпів»,

зосереджує увагу на догматі втілення, олюднення Бога у цьому акті. Премудрість постає як саморозкриття у людині сокровенного Бога. Олюднений творчий Логос в образі Ісуса Христа, на думку Климента, і є Премудрість, що реалізує єднання людського і Божественного, забезпечуючи спілкування між ними [2;34].

Тут суттєво зауважити, що Климент ототожнює Премудрість з міркуванням, розумом, що дозволяє залучати його до тієї гілки християнської філософії, яка репрезентує в ній раціоналістичну тенденцію. Розум - це часточка Бога в людині, його слід використовувати як Божий дар, примножувати й вдосконалювати. Представником цієї лінії був Костянтин-Кирило - Філософ, а на Русі Іларіон-Митрополит Київський виступив її фундатором [2;37]. Розумом, міркуванням людина може зрозуміти Божове творіння - світ, а через нього самого Бога і наблизитись до нього. Згодом, у XIII ст., цю тенденцію обґрунтував з подачі Альберта Великого Тома Аквінський. Вона дала поштовх розвитку світського знання і науки. В Україні також утверджувалась така тенденція, про що свідчить і «Моління» Данила Заточеника, і твори Кирила Новгородця, згодом учених Київського гуртка (XV ст.), діячів братств, гуртка Києво-Печерської лаври, Києво-Могилянської академії.

Вдосконалення розуму як наближення до Божої Премудрості все ж більше прив'язувало людину до земних справ - пізнання світу, природи, самої людини, хоча це також був шлях до «обожнення», принаймні до наближення людини до Творця. Таке наближення вивипувало людину у власних очах, змушувало її збагачувати свої знання, мислити, творити. Це був шлях прогресу освіти, науки, мистецтва, визнання самоцінності людини, що співзвучне з ідеєю громадянського суспільства. Прагнення до досконалості, до вивищення на рівень Божественних вимог потребувало уподібнення до Творця, зречення всього земного, ігнорування потреб тіла і життя за велінням духа. Прикладом такого життя може бути в давньокиївській культурі Кирило Турівський - єпископ м.Турова. Зневаживши «тлінну славу світу сього» він постригся у ченці, у монастирі «завзято робить на Бога», дотримуючись постів та виснажуючи тіло безсонням. Він навіть зачинився у вежі, подібно як Симеон Стовпник, чим особливо прославився на Русі. Біографи стверджують, що Кирило був дуже освіченою, начитаною людиною [3;15]. Його схильність до самозаглиблення походить, на думку дослідників, від зацікавлень Кирила духовною спадщиною Сходу, передусім арабською та давньоєврейською культурами [3;46-47].

Християнський світогляд давав змогу людині вийти за межі буденного світу. Вчення про потойбічне життя навіки з Богом відкривало

людині інший, незмірний у своїй безконечності світ духовності. Хоча цей світ був незвіданим, недосяжним і чудесним за своєю суттю, він проте був пов'язаний зі світом щоденного буття. Відчуття дотичності до незвіданої безконечності світу Божого манить людину, кличе вдосконалюватись, підійматись, духовно зростати, а його пов'язаність з буденним світом вселяє віру в можливість такого вдосконалення, адже людина осяяна Божою благодаттю.

Особливе місце в українській культурі в цьому зв'язку посідає церковне свято, через яке здійснюється прилучення людини до священної історії як сфери духу. Саме цю властивість, що характеризує давньокиївський стиль мислення й світовідчуття, передають «Слова» Кирила Турівського, де «Світ сприймається як весь осяяний й просякнутий світом Божієм»[2;44]. Його творчість відтінює особливий естетизм, характерний для східного обряду, який «розцвічує все філософське світоспоглядання у світлі, радісні тони, захоплення від залучення до духовності - ось чи не найзагальніша і не найтиповіша риса давньокиївського стилю мислення» [2;46] .

Творчості Кирила, як взагалі світобаченню Київської Русі, притаманне тверезе відчуття неподільності, але й не злиття світу Божого і людського. Ствердження органічного зв'язку цих світів не означає їх рівності. Першорядне значення надається світові Божому, духовному. Але світ земний осмислюється не так у протистоянні, як у причетності до світу небесного. «Містком» між цими світами, тобто свідченням «причетності» виступає людина. Пріоритет віддається Богові, він творець людини, а вона - лише його слухняне й покірне створіння. Проте серед усього створеного Богом людина виділяється особливою близькістю до нього. Вона є предметом особливого піклування Бога, адже Бог - це «благий чоловіколюбец». Навіть кара Божа є турботою про людину. Усі творіння Бог присвятив людині, а Ісус Христос постраждав на хресті за все людство в цілому і за кожну людину зокрема.

Людина, вчать мислителі XII ст., прилучається до Божої істини вже самим актом хрещення, що символізує спасіння. Проте Кирило Турівський вважає, що людина сама повинна пройти шлях від пізнання Божої істини до реального втілення її в життя, адже вона є особистістю з вільною волею. «Дух животний», який Бог вдихнув у Адама, є, на думку Кирила, «несовершен дар, точію обіт священія», отже людина, яка отримала цю заповідь святості, повинна приготувати себе до прийняття «свершеного святительства». Бог, сотворивши людей, «окдати ім повеле самого святого духа»[2;55]. Отже, людина в земному житті повинна дбати, як здобути стан святості, вдосконалитися духовно, стати такою, якою її замислив Бог. Духовне вдосконалення шляхом добрих справ мислиться як наближення

людини до Бога, а відступ від моральних заповідей перешкоджає такому вдосконаленню.

1. Горський В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI-начала XII века. — К., 1988. — 213с.
2. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. — К., 1993. — 161с.
3. Мельнікау А.А. Кірыл, епіскап Тураускі. Жыццё, спадчына, светапогляд.— Мінск, 1997. — 415с.

I. Derzhko

**IMPROVEMENT OF PERSONAL INNER WORLD AS A FACTOR OF
SOCIAL PROGRESS IN KYIV RUS'**

Christianity was an important factor of social progress in the Ukrainian spiritual culture. The idea of progress is associated with the improvement of personal inner world at the time of Kyiv Rus'. Christianity favoured the idea of personal self-esteem, blessing activity in different spheres of social life.